

УДК 261.7: 323.2

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2021.1.9>**Микола СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ**

доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, віце-президент,
Міжнародна академія богословських наук,
вул. Гойди, 4, м. Ужгород, Україна, 88000
ORCID: 0000-0002-9991-0199

Лілія СТРЕЛЬБИЦЬКА

доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, академік,
Міжнародна академія богословських наук,
вул. Гойди, 4, м. Ужгород, Україна, 88000
ORCID: 0000-0003-2339-9088

Mykola STRELBYTSKY

Doctor of Law, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Vice-President,
International Academy of Theological Sciences,
4 Hoidy str., Uzhhorod, Ukraine, 88000
ORCID: 0000-0002-9991-0199

Lilia STRELBYTSKA

Doctor of Law, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Academician,
International Academy of Theological Sciences,
4 Hoidy str., Uzhhorod, Ukraine, 88000
ORCID: 0000-0003-2339-9088

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ РЕЛІГІЙНИХ ВЗАЄМОСТСУНКІВ В УКРАЇНІ, ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ СОВІСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ HISTORICAL, LEGAL AND SOCIAL PREREQUISITES OF RELIGIOUS RELATIONS IN UKRAINE, ENSURING THE RIGHT TO FREEDOM OF CONSCIENCE IN MODERN CONDITIONS

Відносно самостійне існування держави і церкви, не виключає їх духовної єдності через суспільство. З відомих причин, на сучасному етапі розвитку демократичної України питання захисту свободи совісті і віросповідання в контексті міжконфесійних відносин все частіше привертають до себе увагу науковців.

Метою статті є дослідження історико-правових та соціальних передумов релігійних взаємостосунків в Україні в контексті забезпечення релігійної безпеки держави.

Реалізація поставленої мети передбачає вирішення низки завдань, як-от: 1) дослідження взаємозв'язку права на свободу совісті та міжрелігійних відносин в Україні; 2) розкриття сутності поняття релігійних конфліктів та конфліктів на релігійному ґрунті; 3) визначення факторів, що впливають на радикалізацію релігійного чинника в сучасних умовах в Україні.

Наукова новизна. У статті історико-правові та соціальні передумови релігійних взаємостосунків в Україні розглядаються як складова забезпечення невід'ємного права людини на свободу совісті, що безпосередньо впливає на стан релігійної безпеки держави в умовах зовнішньої гібридної агресії.

Як висновок, у статті наголошується, що на внутрішню нестабільність в Україні суттєво впливає ускладнення та радикалізація релігійного чинника, під впливом низки зовнішніх факторів, таких, як інформаційна та гібридна війна з боку суміжних держав, пряма підтримка антиукраїнських сил та рухів, що виступають під гаслами порушення існуючої територіальної цілісності України або завдання іншої шкоди її національним інтересам. Основними методами використання релігійного фактора в Україні сьогодні є: проведення акцій інформаційного впливу та спеціальних інформативних операцій, поширення чуток і пліток про расову, релігійну чи національну нетерпимість в Україні, маніпулювання свідомістю населення тощо. Цілями окремих політичних сил іноземних держав є використання існуючих конфліктів на релігійному ґрунті для проведення антиукраїнської діяльності; провокація ескалації релігійної ворожнечі з метою дестабілізації внутрішнього суверенітету України; диверсифікація громадської думки; використання релігійної ворожнечі, як окремої складової гібридної війни.

Ключові слова: релігійні взаємостосунки, права людини, свобода совісті, релігійні конфлікти, релігійна безпека, гібридна агресія, гібридна війна.

The relatively independent existence of the state and the church does not preclude their spiritual unity through society. For obvious reasons, at the present stage of development of democratic Ukraine, the issues of protection of freedom of conscience and religion in the context of interfaith relations are increasingly attracting the attention of scholars.

The aim of the article is to study the historical, legal and social preconditions of religious relations in Ukraine in the context of ensuring the religious security of the state. Realization of the set purpose provides the decision of a number of tasks, such as: 1) research of interrelation of the right to freedom of conscience and interreligious relations in Ukraine; 2) disclosure of the essence of the concept of religious conflicts and conflicts on religious grounds; 3) identification of factors influencing the radicalization of the religious factor in modern conditions in Ukraine.

Scientific novelty. The article considers the historical, legal and social preconditions of religious relations in Ukraine as a component of ensuring the inalienable human right to freedom of conscience, which directly affects the state of religious security of the state in the conditions of external hybrid aggression.

In conclusion, the article emphasizes that internal instability in Ukraine is significantly affected by the complication and radicalization of the religious factor, under the influence of a number of external factors, such as information and hybrid warfare from neighboring countries, direct support for anti-Ukrainian forces and slogans. violation of the existing territorial integrity of Ukraine or infliction of other damage to its national interests. The main methods of using the religious factor in Ukraine today are: conducting informational actions and special information operations, spreading rumors and gossip about racial, religious or national intolerance in Ukraine, manipulating the consciousness of the population and more. The goals of some political forces of foreign countries are to use existing conflicts on religious grounds to conduct anti-Ukrainian activities; provocation of escalation of religious enmity in order to destabilize the internal sovereignty of Ukraine; diversification of public opinion; the use of religious enmity as a separate component of hybrid warfare.

Key words: religious relations, human rights, freedom of conscience, religious conflicts, religious security, hybrid aggression, hybrid warfare.

Актуальність проблеми. Відносно самостійне існування держави і церкви, не виключає їх духовної єдності через суспільство. З відомих причин на сучасному етапі розвитку демократичної України питання захисту свободи совісті і віросповідання в контексті міжконфесійних відносин все частіше привертають до себе увагу не лише української але і європейської та світової громадськості. Виходячи з того, що Україна є поліконфесійною державою, релігійні процеси постійно розвиваються, набувають нових форм та все глибше переплітаються з соціально-політичною та економічною ситуацією в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковій розробці проблем релігійних взаємовідносин присвячено низку наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників. Серед них можна згадати роботи А. Арістової [7], Н. Ільницької [10], А. Колодного, Л.Филипович [9] та інших. Водночас історико-правові та соціальні передумови релігійних взаємовідносин в Україні розглядаються як складової забезпечення невід'ємного права людини на свободу совісті, що безпосередньо впливає на стан релігійної безпеки держави в умовах зовнішньої гібридної агресії залишаються недостатньо дослідженими.

Метою статті є дослідження історико-правових та соціальних передумов релігійних взаємовідносин в Україні в контексті забезпечення релігійної безпеки держави.

Виклад основного матеріалу. Фахівці стверджують, що в громадській думці переважає оцінка релігії як визначального еле-

менту духовної культури, невід'ємної складової духовності особи. Якщо ще в недалекому минулому до релігійних відносило себе лише 5% громадян України, то тепер вже (за різними соціологічними опитуваннями) – 70% і більше [1, с. 9–10].

Конституційне та міжнародне публічне право досить чітко трактують зміст права на свободу світогляду і віросповідання, яке є одним з основоположних конституційних прав людини в демократичній державі та передбачає вільне здійснення релігійного волевиявлення віруючих. В Україні історично склалася широка система конфесій та релігійних течій, а міжконфесійні та міжрелігійні відносини завжди були і залишатимуться в центрі уваги громадськості та нашої науки. Україна є поліконфесійною і багатоцерковною країною і національної єдності вона може досягти лише за умови дотримання принципу світоглядного й релігійного плюралізму [1, с. 4].

Згадаємо, що в ст. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачено визначення права на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання [2].

Тут же зазначається, що здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя,

здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України [2].

Загальна декларація прав людини у ст. 29 передбачає, що під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина має зазнавати лише таких обмежень, що встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві [3, с. 23]. Усі інші обмеження є недопустимими і являються дискримінацією віруючих за релігійною ознакою.

У Конституції України закріплено важливий принцип, згідно з яким «жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова». За визнанням експертів розвинутих країн світу законодавство України про релігію в цілому є демократичним і відповідає міжнародним стандартам. Останніми роками воно значною мірою сприяло своєрідному ренесансу релігійного життя в Україні, а отже, і практичній реалізації права на свободу віросповідання [4, с. 274].

Релігійне життя нинішньої України – складна система взаємодії взаємодії та взаємовпливів організаційно-структурних релігійних суб'єктів (церков, релігійних організацій, релігійних громад), яке виражається у: відношеннях між суб'єктом релігійної діяльності та державою; відношеннях між різними релігійними суб'єктами (міжрелігійні та міжконфесійні відносини); відношеннями всередині релігійного суб'єкта (внутрішньо конфесійні відносини).

Досить часто дані відносини перетворюються на міжконфесійне або міжрелігійне протистояння, що в більшості випадків викликає значний резонанс в державі. Історично в Україні склалася досить складна релігійна ситуація, яка є базою для міжконфесійних конфліктів.

Що ж юридична наука розуміє під терміном релігійний чи міжрелігійний конфлікт? Релігійні конфлікти – це антагонізм інтересів і цінностей суб'єктів релігійно – церковної сфери, які активізуються, щоб досягти влади або перерозподілити вплив, ресурси, статуси, привілеї тощо, внаслідок чого релігійно – конфесійні розбіжності стають чинником ідейної (а за певних умов політичної та етнічної) мобілізації віруючих [5, с. 12].

Їх предметом, як правило, є релігійні норми [6, с. 4]. Основоположною причиною релігійного конфлікту є чітко розмежовані особливості віровчення. Вживати термін

загальновідомий термін «міжрелігійний конфлікт» на теренах України не зовсім вірно, оскільки міжрелігійна ворожнеча не має загальнопоширеного характеру, та виникає в мрайонах щільного розселення етнічних груп або може відображатися тимчасово внаслідок окремих релігійних процесів – наприклад, щорічне паломництво хасидів до м. Умань Черкаської області.

У зв'язку з цим, виходячи з етимології поняття «конфесія» та сучасної релігійної ситуації, в Україні часто вживають поняття «міжконфесійний» та «внутрішньо конфесійний» конфлікт [6, с. 3].

Ми не можемо погодитися з даним твердженням. Звертаючись до даної позиції, міжконфесійний конфлікт – це різновид релігійних конфліктів, деструктивні форми зіткнення різноконфесійних суб'єктів у намірах реалізувати власні інтереси, уявлення та цінності, зберегти або перерозподілити владу, майно, ресурси, статуси, привілеї та ін., захистити власну ідентичність [7, с. 207]. Існує також думка, що зміст міжконфесійного конфлікту виражається через ідеологічні, політичні, кількісні характеристики [8].

Інші автори наголошують, що конфлікти на етнічному або релігійному ґрунті визначаються як дії осіб – представників одного чи декількох народів (етносів) або релігійної групи, спрямовані на збудження національної чи релігійної ворожнечі, приниження національної гідності, що потягли за собою спричинення учасникам конфлікту фізичних, моральних або матеріальних збитків, в тому числі масових вбивств, знищення майна, релігійних святинь тощо [1, с. 12–13].

Незважаючи на це, в сучасних умовах активізації релігійних процесів в Україні кількість конфліктогенних факторів, які спричиняють міжрелігійні, міжконфесійні та етноконфесійні протиріччя, на жаль, постійно зростає. Тому питання правового врегулювання релігійних взаємовідносин є досить актуальним, оскільки релігійні процеси відіграють значну роль у формуванні соціальних інститутів в державі, впливають на відносини між державами на міжнародній арені, віддзеркалюють рівень дотримання прав і свобод людини і громадянина в державі в цілому. Масштабні багатоаспектні зміни, які проходять в сучасному світі, в тому числі і в релігійній сфері, викликають певну обумовленість необхідності дослідження міжконфесійних взаємин, їх впливу на процес побудови державного механізму, зміст і напрями геополітичних процесів, викликаних релігійним фактором.

Таким чином, можна стверджувати, що в більшості випадків в основі міжконфесійних конфліктів містяться не тільки догмати віросповідання, але й цілий ряд інших причин, частіше майнових.

Фахівці схиляються до думки, що необхідно застосовувати термін «конфлікт на релігійному ґрунті» під яким слід розуміти – один з різновидів соціальних конфліктів, що виражається у процесі протиборства і протидії конфесій, релігійних груп, віруючих різних віросповідань, а також конфронтацією та формою боротьби між носіями релігійних цінностей, що охоплює низку майнових та особистих немайнових питань у зв'язку з необхідністю захисту власних інтересів та реалізації прав і свобод людини і громадянина на тлі міжконфесійних відносин [10].

В Україні зі складною релігійною системою, історичними міжконфесійними протиріччями релігійний фактор відіграє вагомую роль в стабільності національної безпеки. Під поняттям «фактор» розуміємо твердження, що служить для визначення тієї сили із числа тих, що визначають розвиток об'єкта, які в даних конкретних умовах мають особливий вплив на нього [12, с. 13]. Під соціальним фактором розуміють рухому силу суспільства, явище чи процес, що обумовлює ті чи інші соціальні зміни [12, с. 117]. А в межах конфліктологічних теорій за відправний пункт береться той факт, що релігія може по своїй природі призводити до протесту, та конфлікту [12, с. 34].

Виходячи із вище зазначеного під «релігійним фактором» розуміємо вплив релігії, як соціального інституту на інші, нерелігійні сторони суспільного життя, який залежить від окремих соціально – політичних та історичних передумов, та може бути використаний в інтересах соціальних, політичних груп та клерикальних центрів, які прагнуть посилити вплив церкви на суспільно-політичне й культурне життя країни [6, с. 433], особливо за кордоном під час кризових явищ в тій або іншій державі.

Під релігійним фактором вважають функціональний стан і характер взаємозв'язків і взаємодії релігії та її компонентів з об'єктами впливу: суспільством, політикою, культурою, державною владою, нацією, і т. д. [13, с. 28].

З огляду на вищевикладене, основними шляхами використання релігійних протиріччя в Україні є: поширення ідей сепаратизму та автономізації клерикальними центрами використовуються, перш за все, можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації настроїв населення та проявів екстремізму

в діяльності деяких об'єднань національних меншин та релігійних громад, враховується складна система релігійних взаємовідносин в Україні, існування релігійної напруги в конфесіях, політична ситуація в країні, психологічні елементи менталітету українців, та «православна єдність народів».

На даний час основними передумовами конфліктогенної релігійної ситуації в Україні залишаються: низька моральна та правова свідомість частини суспільства; «взаємозалежність» релігійних організацій та держави; демографічні та соціальні процеси в Україні; низький рівень правового забезпечення міжконфесійних відносин, систематичне порушення чинного законодавства України; історично-соціальні процеси в державі, які спровокували і поглибили міжконфесійну ситуацію.

Виходячи з вищевикладеного, назріла необхідність законодавчого вирішення цих проблем шляхом внесення відповідних змін та доповнень до чинних законів, спрямованих на урегулювання конфліктів на релігійному ґрунті, а також дотримання чинних законодавчих актів.

Сьогодні 38 держав світу із 194 загальної кількості (193 членів ООН та Ватикан) мають державну (офіційну) релігію та/або церкву, із них: 24 – іслам; 3-буддизм; 11-християнство (серед останніх Ватикан, Великобританія, Греція, Грузія, Данія, Швеція) [11, с. 433]. Решта релігій не мають державного статусу.

З цього приводу хочемо навести слова із спогадів Степана Бандери, коли німці обіцяли Україні державність, а потім відмовили. За Бандерою (1948: 69) «одним із головних аргументів гітлерівської облудної політики був закид, що українці не підготовані, необ'єднані, розсварені, нема з ким говорити і т.п. А при тому була ставка на розігрування одних проти одних, не допускаючи до порозуміння». Досліджуючи ще більш древній період ХХVII ст. України, професор історії та політології із Торонто Субтельний [15, с. 128] підсумовує: «Через 20 років Хмельницького перемоги над спільним ворогом були зведені нанівець нездатністю українців об'єднатися для досягнення спільної мети. В результаті було втрачено багатообіцяючу можливість політичного самовизначення, створену повстанцями Хмельницького». Узагальнюючи причини невдач українців, дослідник виділяє три головні: 1) внутрішні протиріччя між елітарними й егалітарними тенденціями розвитку суспільства; 2) інтенсивний зовнішній тиск на ще не сформоване суспільство з боку наймогутніших держав... 3) відсутність виразно окреслених політичних цілей,

а також відповідних інститутів ефективного управління всіма верствами українського суспільства [15, с. 128, 144]. Пройшло понад 350 років, а проблеми ті ж самі. Хто ж тепер заважає порозумітися громадянам єдиної і незалежної держави? Воістину, як стверджував Фрідріх Гегель, «досвід та історія вчать, що народи та уряди ніколи нічому не навчилися із історії» [16, с. 69]. А тому вся надія на Православну церкву та її Богові вірну паству.

Після одержання Томосу про автокефалію й створення помісної Православної Церкви в Україні нова церква «має всі шанси очиститися і перетворитися на більш демократичну структуру... ми отримали новий статут, який робить об'єднану церкву демократичнішою. У нас немає патріарха, митрополит залежить від Синоду, що дає можливість людям впливати на церкву. І це справді в традиціях української православної церкви столітньої давнини, яку репресувала радянська влада» [17]. Процес створення цієї церкви «важливий сам по собі з погляду безпеки держави». Українські ієрархи нової церкви мають бути мудрими, аби дотримуватися певного мораторію, щоб у пантеоні святих нової помісної церкви не з'явилися «фігури, які, м'яко кажучи не об'єднують. У вже й так надто політизованій ситуації навколо нової помісної церкви» [17]. Ця церква має відмовитись від поширення релігійної корупції, релігійного бізнесу, які були притаманними її попередникам.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, на внутрішню нестабільність в Україні суттєво впливає ускладнення та радикалізація релігійного чинника, в тому числі і під впливом зовнішніх факторів, таких, як інформаційна та гібридна війна з боку суміжних держав, пряма підтримка антиукраїнських сил та рухів, що виступають під гаслами порушення існуючої територіальної цілісності України або завдання іншої шкоди її національним інтересам. Основними методами використання релігійного фактора в Україні сьогодні є: проведення акцій інформаційного впливу та спеціальних інформативних операцій, поширення чуток і пліток про расову, релігійну чи національну нетерпимість в Україні, маніпулювання свідомістю населення тощо.

Цілями окремих політичних сил іноземних держав є використання існуючих конфліктів на релігійному ґрунті для проведення антиукраїнської діяльності; провокація ескалації релігійної ворожнечі з метою дестабілізації внутрішнього суверенітету України; диверсифікація громадської думки; використання релігійної ворожнечі, як окремої складової гібридної війни. Саме дослідження існуючих конфліктів на релігійному ґрунті в контексті здійснення гібридної війни щодо України може стати перспективним напрямом подальших наукових розробок.

Література:

1. Колодний А. М. Україна в її релігійних виявах : монографія. Львів : СПОЛОМ, 2005. 336 с.
2. Про свободу совісті та релігійні організації : Закон України від 23 квітня 1991 року № 987-ХІІ / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>
3. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи / упоряд. Ю. К. Качуренко. 2-е вид. Київ : Юрінформ, 1992. 200 с.
4. Войтович С.А. Фактор социальный: социологический справочник. Киев, 1990.
5. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Видання друге. Харків : Консум, 2001. 464 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2007. 1736 с.
7. Арістова А. В. Релігійні конфлікти в перехідних європейських суспільствах : природа, динаміка, вплив на релігійно – суспільні процеси : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.11 «Релігієзнавство». Київ, 2008. 16 с.
8. Зеленков М.Ю. Религиозные конфликты: проблемы и пути их решения в начале XXI века (политико – правовой аспект). Воронеж : Воронежский государственный университет, 2007. 244 с.
9. Конфесіологія релігії: колективна монографія / за наук. ред. А. Колодного та Л. Филипович. Українське релігієзнавство. Київ, 2009. 237 с.
10. Ільницька Н.І. Поняття релігійного конфлікту. *Мультиверсум: Філософський альманах*. Київ : Центр духовної культури, 2006. № 56. URL: www.filosoft.com.ua
11. Бориславська О.М., Різник С.В., Організація державної влади в сучасному світі : конституційно-правова енциклопедія. Львів : ПАІС, 2013. 456 с.
12. Гараджа В.И. Социология религии. Москва, 2004. 150 с.
13. Рагузин В. Н. Роль религиозного фактора в межнациональных отношениях. Москва : РАГС, 1998.
14. Бандера С. Слово до українських націоналістів-революціонерів за кордоном. Лондон : На чужині, 1948. 120 с.

15. Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1992. 509 с.
16. Великие мысли великих людей. Т. 3. / сост. Т. Литвинова. Ленинград : Лениздат, 2007.
17. Ведернікова І. Кирило Галушко: «Майдани відбуваються тоді, коли ми чогось не доробили вдома». *Дзеркало тижня. Україна*. 2019. № 3 (399) С. 13.

References:

1. Kolodnyi, A.M. (2005). *Ukraina v yii relihiinykh vyjavakh* [Ukraine in its religious manifestations]. Lviv: SPOLOM, 336. [in Ukrainian]
2. *Zakon Ukrainy Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii vid 23 kvitnia 1991 roku № 987-XII* [Law of Ukraine On Freedom of Conscience and Religious Organizations in Ukraine from April 23 1991 № 987-XII]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12> [in Ukrainian]
3. Kachurenko, Yu.K. (Eds) (1992). *Prava liudyny. Mizhnarodni dohovory Ukrainy, deklaratsii, dokumenty* [Human Rights. International treaties of Ukraine, declarations, documents]. (2nd ed.) Kyiv. Yurinform. [in Ukrainian]
4. Voitovych, S.A. (1990). *Faktor sotsyalnyy* [The social factor]. Kyev. [in Russian]
5. Karpachova, N.I. (2001). *Stan dotrymanna ta zakhystu prav i svobod liudyny v Ukrainy: Persha shchorichna dopovid Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny* [Status of Respect and Protection of Human Rights and Freedoms in Ukraine: The First Annual Report of the Verkhovna Rada of Ukraine Commissioner for Human Rights]. Kharkiv : Konsum, 464. [in Ukrainian]
6. Busel, V.T. (2007). *Velykyi tлумачnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] Kyiv, Irpin : Perun [in Ukrainian]
7. Aristova, A.V. (2008). *Relihiini konflikty v perekhidnykh yevropeiskykh suspilstvakh : pryroda, dynamika, vplyv na relihiino–suspilni protsesy* [Religious conflicts in transitional European societies: nature, dynamics, impact on religious and social processes]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian]
8. Zelenkov, M.Iu. (2007). *Relyhyoznye konflikty: problemy y puty ykh resheniya v nachale XXI veka (polytyko – pravovoi aspekt)* [Religious conflicts: problems and ways to solve them at the beginning of the XXI century (political and legal aspect)]. Voronezh : Voronezhskiy gosudarstvennyy unyversytet. [in Russian]
9. Kolodnyi, A. & Fylypovych, L. (2009). *Konfesiologia relihii* [Confessiology of religion]. *Ukrainske relihiieznavstvo – Ukrainian religious studies*. Kyiv [in Ukrainian]
10. Ilnytska, N.I. (2006). *Poniattia relihiinoho konfliktu* [The concept of religious conflict]. *Multyversum: Filosofskiy almanakh – Multiverse: Philosophical Almanac*. Kyiv : Tsentr dukhovnoi kultury. Retrieved from www.filosoft.com.ua. [in Ukrainian]
11. Boryslavska, O.M. & Riznyk, S.V. (2013). *Orhanizatsiia derzhavnoi vlady v suchasnomu sviti* [Organization of state power in the modern world]. Lviv : PAIS. [in Ukrainian]
12. Haradzha, V.Y. (2004). *Sotsyolohyia relyhyy* [Sociology of religion]. Moscow. [in Russian]
13. Rahunyn, V.N. (1998). *Rol relyhyoznogo faktora v mezhnatsyonalnykh otnosheniakh* [The role of the religious factor in interethnic relations]. Moscow: RAHS. [in Russian]
14. Bandera, S. (1948). *Slovo do ukrainskykh natsionalistiv-revoliutsioneriv za kordonom* [A word to Ukrainian nationalist revolutionaries abroad]. London : Na chuzhyni. [in Ukrainian]
15. Subtelnyi, O. (1992). *Ukraina. Istoriia* [Ukraine. History]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian]
16. Lytvynova, T. (Eds) (2007). *Velykye mysly velykykh liudei. (Vol.3)* Lenynhrad : Lenyzdat. [in Russian]
17. Vedernikova, I. (2019). *Kyrylo Halushko: «Maidany vidbuvaiutsia todi, koly my chohos ne dorobily vdoma»* [Kyrylo Halushko: "Maidans take place when we haven't finished something at home"]. *Dzerkalo tyzhnia. Ukraina. – Dzerkalo Tyzhnia. Ukraine*. Retrieved from https://zn.ua/ukr/personalities/kirilo-galushko-maydani-vidbuvayutsya-todi-koli-mi-chogos-ne-dorobili-vdoma-300679_.html. [in Ukrainian]